

*Guardians of the Memory
Пазители на паметта*

БОЕВЕТЕ ЗА КАТОВИЦЕ ПРЕЗ СЕПТЕМВРИ 1939 Г. МЕЖДУ ЛЕГЕНДАТА И ДЕЙСТВИТЕЛНОСТТА

Гжегож Бембник

Институт за национална памет (Полша)

Резюме. Полският град Катовице, центърът на Шльонското воеводство, в първите дни на Втората световна война се превръща в арена на събития, пораждащи до неотдавна остри спорове. Боевете, които се водят както в самия град, така и в околностите му, тяхната интензивност, участниците и в крайна сметка самите екзекуции едва наскоро дочакаха да бъдат по-пълно осветени с помощта на полските и немските архиви.

Ключови думи: 1939 г.; Катовице; Горен Шльонск; Втора световна война; жертви; екзекуции

Полемиките, които в продължение на десетилетия се наслагват върху проблема с военните действия, водени през септември 1939 г. както край Катовице, така и в самия град, споровете около отделните епизоди, свързани с влизането на германците или даже със самата дата на това събитие, достигат своята кулминация през есента на 2003 г. след серия публикации на страниците на местното издание на *Gazeta Wyborcza* („Газета виборча“ – „Изборен вестник“ – б. пр.). Там са препечатани документи от немския Федерален военен архив във Фрайбург, представящи онези събития в значително по-различна светлина от приетото дотогава. Това полага началото не само на спорове и дискусии, но и на изследвания, резултатът от които са две публикации в Катовицкия отдел на ИМП: на сборника с документи *Katowice we wrześniu '39*¹⁾ („Катовице през септември '39“ – б. пр.) през 2006 г., а шест години по-късно на монографията с документално приложение *Wrzesień 1939 r. w Katowicach*²⁾ („Септември 1939 г. в Катовице“ – б. пр.), както и на редица по-малки по обем научни изследвания. Двете публикации си поставят задачата да изложат по-мощна картина на събитията на базата на всякаква достъпна документация; както на представените за първи път на полския читател немски документи с военен характер, така и на документи от следственото дело, възбудено от Катовицкия отдел на Комисията за преследване на престъпленията срещу полския народ във връзка със злодеянията, извършени в града през сеп-

тември 1939 г. Настоящият текст в общи линии излага, или по-скоро припомня направените тогава констатации.

Шльонското воеводство в навечерието на войната

За Жечпосполита създаденото в 1922 г. автономно Шльонско воеводство е неопенимо важен регион; тук е *гръбнакът* на полската тежка промишленост и каменноуглените мини, които, от една страна, съставляват индустриалния капитал на държавата, а от друга – представляват необходим компонент в случай на военен конфликт, особено ако той е по-продължителен. Очевидно, бидейки наясно с неблагоприятното разположение на този въгледобивен и промишлен район в югозападния край на държавата, от началото на 30-те години около него започват да издигат (за съжаление, в крайна сметка недовършена) верига от укрепления, наречена по-късно Укрепен район „Шльонск“⁽³⁾.

Шльонското воеводство е специално и по друга причина: националната структура на местното население представлява уникално явление на тогавашната карта на Полша. Наред с населението с ясно изкристализирало национално самосъзнание, било то полско или немско, тук съществува и една прослойка, не особено прецизно наричана „междинна“ (нем. *Zwischenschicht*), обвързана по-скоро с регионални отношения и клоняща на полска или на немска страна в зависимост от политическата конюнктура. Самият Войчех Корфанти смята, че тези – по неговото определение – „полски елзасци“ съставляват около 30% от населението на воеводството⁽⁴⁾. Действащите тук организации на немските малцинства, главно *Deutscher Volksbund für Polnisch-Schlesien* и *Jungdeutsche Partei*, успяват да привлекат на своя страна голям брой представители на тази прослойка, което има пряка връзка със световната икономическа криза от 30-те години. Вследствие на тежкото икономическо положение в Шльонското воеводство настъпва безработица с на практика патологични мащаби, последиците от която се изразяват в обедняването на значителни маси население; по-късно един крайно неблагоприятен спрямо немската страна полски историк ще пише за „моралната криза в Шльонското воеводство, предизвикана от безработицата“⁽⁵⁾. След 1933 г., когато в съседната на воеводството Германия властта преминава в ръцете на националсоциалистите, местната икономика започва да се бори с недостига на работна ръка, като се опитва да си я набави именно в Шльонското воеводство. Разбира се, за потенциалния наеман работник това е свързано с встъпването му в една от немските малцинствени организации, а ако последният има деца – с изпращането им в малцинствените училища. Особено в месеците преди избухването на войната, във връзка с прилаганите от полските власти паспортни ограничения спрямо жителите на Горен Шльонск, сред желаещите да заминат за по-кратък или по-дълъг период в Германия се засилва феноменът на т.нар. разбягване, т.е. нелегалното преминаване на немската граница. В писмото, подготвено по този случай от социално-политическия отдел на местното воеводско управление, е отбелязано с песимизъм, че такива хора следва да се считат за „изгубени за полската държавност“⁽⁶⁾.

Плановете за отбрана и атака

Полските оперативни планове предвиждат защитата на Шльонското воеводство да поеме оперативна група „Шльонск“ под командването на бриг. ген. Ян Садовски, както и фортификационната група – т.е. гарнизонът на местните укрепления. Още преди избухването на войната и в първите ѝ дни тези части са подсилени с доброволчески формации, създадени главно на базата на съществуващите местни съюзи, обединяващи бившите шльонски въстаници (т.нар. въстанически сили за самоотбрана); определена роля изиграват тук и горношльонските скаути, при все че в началото участието им в боевете категорично се изключва, като им се възлага ролята на свръзки или наблюдатели⁷⁾. По-късно тъкмо на тези нередовни формирования се приписва значение, което до голяма степен не отговаря на действителното им участие в сраженията. В общи линии оперативна група „Шльонск“ е трябвало да се отбранява възможно най-дълго, за да позволи на сражаващите се по на юг полски армии да се изтеглят „реверсивно“ на югоизток към границата с Румъния и Унгария⁸⁾. Тези планове, образно казано, се изпаряват, след като през март 1939 г. германците разбиват остатъците от Чехословакия и се създава независима словашка държава, която още същия месец сключва „отбранителен договор“ с Третия райх. Скоро в Словакия се появяват немски военни части, а линията на потенциален сблъсък се разтегля с повече от петстотин километра. Става ясно, че за да не бъдат обкръжени и отрязани от главните сили, полските войски трябва да се оттеглят от Шльонското воеводство още в първите дни на войната.

Съответно немските оперативни планове за Шльонското воеводство предвиждат обкръжаването на армия „Краков“ под командването на бриг. ген. Антони Шилинг, в състава на която влиза оперативна група „Шльонск“, на линиите Нида и Дунайец. Германският щаб обаче не е сигурен какво ще предприеме оперативна група „Шльонск“ – дали ще отстъпи на изток заедно с другите подразделения на ген. Шилинг, или все пак ще реши да защитава Шльонското воеводство, като по този начин позволи доброволно да бъде затворена в „котел“. Появява се и друг проблем: дали отстъпващите полски войски и полската администрация няма да решат да ликвидират основните елементи на местната промишленост – въгледобивните мини и металургичните предприятия. Действителността обаче надминава всички прогнози: първо, в полските кръгове дори не е обсъждано по-мощно унищожение на промишлената, пътната или общинската инфраструктура; второ, оттеглянето на полските войски от Горен Шльонск, осъществено в нощта на 2 срещу 3 септември, изненадва германския щаб, който не предвижда изтеглянето на тази група към Краков да се извърши толкова бързо. При тези обстоятелства се налага немските планове да бъдат модифицирани – *по-голямата част* от силите е трябвало да бъдат преследвани (преди всичко отлично обучените и закалени още в първите боеве 8-а и 28-а пехотна дивизия от VIII армейски корпус), а задачата да окупира промишления район е поверена на частите от третата мобилизация, или образно казано – на новобранци, неспособни да изпълняват по-важни бойни задачи. Такава формация е

ополската 239-а пехотна дивизия под командването на ген.-майор Фердинанд Нойлинг, подсилена допълнително с части на граничната охрана (*Grenzschutz*)⁹.

Дивизията на ген. Нойлинг, съставена главно от жители на Ополски окръг, е сформирана окончателно на базата на местните сили за самоотбрана – т.нар. *Landwehr*, през август 1939 г. Нейният командир обаче не е от Горен Шльонск, а е родом от Саксония. Той се озовава в Горен Шльонск едва през януари 1939 г., след като е назначен за комендант на Ополския окръг на ландвера (*Landwehrbezirk Oppeln*) и едновременно е повишен в чин генерал-майор. Преди това е дългогодишен командир на дислоцирания в Кентшин 23-ти пехотен полк. Отделните подразделения на 239-а дивизия се сформират в най-различни местности на Ополски окръг, също и там, където доминира население, използващо горношльонски диалект. Несъмнено, в нейните редици попадат и местни поляци, въпреки че е трудно да бъдат посочени някакви цифри. Като цяло, практиката на немските военни власти е заподозрените в прополски симпатии наборници или запасници да се изпращат в други, чисто немски части¹⁰.

Маршът към Катовице

Дивизията започва похода си на 2 септември. Тогава нейните подразделения, разквартирувани в Лабендската гора, получават заповед да заемат „източнорношльонския“ (както е формулирано) промишлен район. Операцията трябва да проведе споменатата 239-а пехотна дивизия съвместно с 68-и полк на граничната охрана (68. *Grenzwacht-Abschnitt*), моторизирания полк СС „Германия“ и нередовния доброволчески корпус (*Freikorps*) на кап. Ернст Ебингхаус. Всички тези сили са подчинени на т.нар. 3-та секция на граничната охрана (*Grenzschutz-Abschnittskommando 3.*), оглавявана от ген.-лейт. Георг Бранд. Предвид оттеглянето от Шльонското воеводство както на редовните полски войски, така и на по-голямата част на въстаническите сили за самоотбрана, не се предвижда каквато и да е по-сериозна съпротива. Ето защо триумфалното влизане в Катовице – столицата на Шльонското воеводство, доста неочаквано е поверено на войскова част, която дотогава не е участвала в нито едно сражение и е била определена предимно за второстепенни или третостепенни действия¹¹.

Дивизията, тръгнала от полевите си квартири, се придвижва в походни колони на изток към намиращата се недалеч полска граница. Прекосява я на 2 септември около обяд между Бойкув и Орнотовице. Този поход по никакъв начин не се вписва в упорито лансираните представи за Хитлеровия блицкриг – по-голямата част от войниците на ген. Нойлинг се придвижват в пеши марш, значителна част от оръдията и обозите са на конна тяга. Броят на колите и другите моторни превозни средства не е голям, но те пак са повече, отколкото в аналогичните полски части.

В Орнотовице дивизията спира да пренощува. С настъпването на тъмнината проехтяват изстрели. Движещите се все още в походен строй колони са обстрелвани от близките къщи, а укрилите се в дворцовия парк снайперисти вземат на прицел прозорците на заетите от немските офицери помещения. Частта на ген. Ной-

линг понася тук първите си загуби, сред загиналите е и един младши лейтенант от дивизионния артилерийски полк. За отмъщение са опожарени няколко къщи, от които, както се смята, са идвали изстрелите. Подобни случаи, т.е. подпалване на сгради, от които се стреля по немските войски, ще се повтарят и по-късно, въпреки че командването – поне на териториите, влизащи през 1914 г. в състава на Германия – изрично забранява подобно поведение. В щаба на Вермахта смятат, че това руши авторитета на немската армия в очите на местното население.

Подобни сцени се повтарят и в Буякув, откъдето преминава в марш част от дивизията, както и в Ожеше, където по това време се намира главнокомандващият VIII армейски пехотен корпус генерал от сухопътните сили Ернст Буш. Безспорно събитията във второто населено място стават повод за кървавото умиротворяване, проведено там на 4 септември от подразделенията на *Freikorps Ebbinghaus*. В близката гора, наречена Пастерньок, са разстреляни тогава най-малко 23 жители на Ожеше¹²⁾.

На 3 септември сутринта дивизията влиза в Миколув, разположен само на петнадесетина километра от Катовице. На пазарния площад и по улиците, водещи към него, са се струпали местни жители. Някои от тях приветстват, други разглеждат с любопитство влизащите войски и мундирите, които не са се появявали по тези места от близо двадесет години. В кметството, където временно е сформиран немски градски съвет, ген. Нойлинг е трябвало да бъде посрещнат от петдесет дезертьори от полските части. Битомският всекидневник *Ostdeutsche Morgenpost* публикува по-късно фрагменти от предполагаемо писмо, което един от войниците от 239-а дивизия бил изпратил на жена си. Анонимният битомянин, наред с другото, пише: „В Миколув ни бяха подготвили най-прекрасно посрещане. Цветята се сипеха върху нас като дъжд, уличният паваж напълно се губеше под цветния килим. Не спираха да ни прегръщат. „Дълго ви чакахме, но най-после дойдохте!“ Където и да бяхме разквартирувани, нас ни гощаваха, като не даваха и дума да се каже за пари. Непрекъснато ни питаха дали ще останем тук завинаги, или всичко това е само сън.“¹³⁾ Подобни сцени впрочем се повтарят в много горношльонски градове, не само в Миколув; с още по-голямо въодушевление те трябвало да се повторят и в Катовице¹⁴⁾. И несъмнено са привличали повече внимание от провеждащите се в същото време умиротворителни действия на нередовните немски формации или *Einsatzgruppen*.

Дивизията е разквартирувана както в самия Миколув, така и в съседните населени места: Зажече, Мокре, Камионка... Почивката обаче не продължава дълго, тъй като още около 4.00 ч. сутринта е дадена заповед за потегляне, този път вече към Катовице. Сред войниците тръгва мълвата, че задачата на тяхната част е да влезе триумфално в столицата на Шльонското воеводство. Особено сред по-възрастните ландверисти, нерядко ветерани от боевете с въстаниците в периода 1919 – 1921 г., тази вест предизвиква неподправен ентусиазъм¹⁵⁾.

Нека обърнем внимание, че дивизията потегля към Катовице в утрото на 4 септември. Междувременно различни по-ранни публикации лансират категорично становището, че немците още предния ден, на 3 септември, са били отблъснати край Катовице, при това само от въстаническите сили. В тази категория следва да включим твърденията на Болеслав Лубош, упорито (което трябва да му се признае) повтаряни от него в продължение на цели четиридесет години. Според Лубош челните отряди на 239-а пехотна дивизия успяват на 3 септември да заемат центъра на Катовице, откъдето впоследствие са отблъснати след контраатака на въстаническите сили. Други въстанически формации, опериращи по това време в района на парк „Кошчушко“, възпрепятстват Вермахта да дойде на помощ на своите сънародници, обкръжени в центъра на града. Ето защо на 4 септември, след окончателното смятане на съпротивата, възниква необходимостта да се инсценира наново влизането на немците в Катовице за нуждите на хитлеристката пропагандна машина. Прави впечатление, както вече споменахме, времевият интервал при представянето на тези гледни точки¹⁶. Съвсем малко отстъпва на Лубош Карол Муравски, представяйки визията си за отбраната на града, изпъстрена с цитати на нацисткия пропагандист Георг Бартош¹⁷. Мненията на Муравски са възприети безкритично от Аполониуш Завилски, който ги популяризира в своите *Bitwy polskiego września* („Битките на полския септември“ – б. пр.), формиращи от няколко десетилетия историческите познания на поколенията¹⁸.

Влизането в града. Местата на главните сблъсъци

Дивизията е разделена на две колони, които около 5.00 ч. потеглят на север, към южния вход на града. Едната, под командването на подп. Ханс Рунебаум, напредва от Миколув и Мокре, през Пьотровице, към Лигота и Заленска Халда, а втората, под командването на полк. Ерих Хьокер – от Подлеше и Камионка в посока Пьотровице, за да влязат в Катовице от страната на Бринув. Първата колона е съставена главно от подразделенията на 372-ри пехотен полк, а втората – от 444-ти полк. Подразделенията на Трети полк от дивизията, носещ номер 327, са разделени между двете формирования. Както може да се забележи, маршрутите на похода на двете колони се пресичат в Пьотровице. Жителите на това населено място – днес квартал на Катовице, са силно изненадани от появата на немските войници, тъй като още предния ден в района са били забелязани полски части. Подчинените на ген. Нойлинг използват престоя си там за личен тоалет, за да влязат в Катовице избръснати и освежени¹⁹.

Ген. Нойлинг не очаква да срещне в града съществена съпротива. Пред авангарда на полковете му обаче, според правилата на фронтовите действия, върви разузнавателен отряд.

1. Мостът на река Клодница

Първото значително препятствие е мостът, или по-точно мостът на Клодница. Той е вдигнат във въздуха от полски сапъори, които с основание предполагат, че поне част от германските сили ще се придвижват точно по този път към Катови-

це. Напредващата в тази посока колона на подп. Ханс Рунебаум действително е принудена да спре, докато дивизионните сапъори изградят временни съоръжения за преминаване. Техният капацитет, както може да се предполага, е силно ограничен – на Рунебаум му коства много време да прехвърли войниците и оборудването. Въпреки това немците форсират действията си, след като моторизиран свързочник донася сведения, че в центъра на Катовице вече се водят боеве, а участващите в тях войници от разузнавателен отряд 239-и на дивизията молят за подкрепления²⁰⁾.

2. Железопътният надлез в Лигота

През надлеза по пътя към Катовице напредва II батальон на 327-и пехотен полк от колоната на подп. Рунебаум. В един момент той попада под обстрел от близките къщи. Немците веднага отвърщат с огън, при това с много по-голяма интензивност – в стрелбата се включват три леки и две тежки картечници, както и пистолети. От обстрелваните къщи изскачат хора, част от тях са въоръжени. Някои влизат в пресстрелка, други се разбягват. Немските картечници събират тук кървава жертва – след сражението санитарите намират четирима убити и около двадесет ранени въстаници, а при обиска на близките сгради по заповед на немските командири са отведени двадесет пленници. Най-малко трима от тях по-късно са освободени поради липса на всякакви доказателства за вина²¹⁾.

3. Следственият арест на ул. „Миколовска“ (бившият затвор), бившият Дом на въстаника на ул. „Матейко“

Междувременно разузнавателният отряд на 239-а пехотна дивизия вече е достигнал до сградата на затвора, разположена почти в самия център на града. Отдалече се чува как затворените в килиите немски затворници, за да привлекат вниманието на своите сънародници към себе си, пеят немския химн *Deutschland, Deutschland über alles*. Влизането на територията на затвора обаче и отключването на килиите е невъзможно; разузнавачите на ген. Нойлинг са принудени да се крият от огъня, открит срещу тях от две високи сгради от отсрещната страна на железопътните линии. Едната от тях безспорно е катовицкият Дом на въстаника, а другата по всяка вероятност е жилищната сграда на ул. „Словацки“ (№ 41/43), успоредна на ул. „Матейко“. Едва около 11.00 ч. в района пристигат подкрепления – поради липсата на тежко въоръжение (което и без това е трудно за използване в гъсто застроена градска среда) боевете тук се водят единствено с ръчни оръжия и гранати. Едва по-късно, с появата на колоната *Grenzschutz*, идваща откъм квартал „Батори“, и на бойците от *Freikorps Ebbinghaus*, в боевете по всяка вероятност влизат в употреба 37 мм противотанкови оръдия, способни да изстрелват и осколочно-фугасни снаряди. Съпротивата на защитниците на Дома на въстаника е окончателно сломена в късните следобедни часове²²⁾. Възможно ли е отделни групи в подземията на Дома да са оказвали съпротива чак до 22 септември? Всичко показва, че подобни донесения (особено акцентират върху тях кореспондентите на *Der Oberschlesische Wanderer*) са типична журналистическа „партенка“²³⁾.

4. Дворецът в Заленже, Площадът на свободата, мината „Катовице“

Около 4.00 сутринта на 3 септември в района на имението в Заленже пристига 11-а рота на IV батальон на 73-ти пехотен полк под командването на кап. Мариан Тулак. Тя има за задача да охранява близките кръстовища и да чака по-нататъшни заповеди. Заповеди обаче не идват, а патрулите, които изпращат в околните градове и населени места, или изчезват безследно, или се връщат със сведения, че навсякъде вече се веят нацистки знамена. При тези обстоятелства кап. Тулак решава на своя отговорност да нареди отстъпление на изток. Неговото подразделение, към което по пътя се присъединяват индивидуално и на малки групи бойци от въстаническите сили, се придвижва по ул. „Гливицка“ (тогава ул. „Войчеховски“) към центъра на града. Първоначално то е обстрелвано от близките къщи само спорадично, но това не спира придвижването му. Истинският ад се разиграва едва на Площада на свободата (Plac Wolności) – от прозорците и покривите на жилищните сгради около площада откриват масирана стрелба разположените там бойци от *Freikorps*. Те пристигат буквално минута по-рано – на паважа още лежат захвърлените им в бързината велосипеди с прикрепени към кормилата букети. Ротата на кап. Тулак отвръща със залпов огън – стрелят както картечниците, така и превозваната върху джипа минохвъргачка. Раненият в крака командир повежда бойците си по ул. „Варшавска“. След като изминават няколко метра, на ъгъла с ул. „Вавелска“ те попадат под извънредно силен обстрел от страната на катовицкия пазарен площад. Войниците се прикриват, залягайки до стените и входовете на сградите. Този сблъсък довежда до голям брой убити в полските редици и още повече ранени. Оредялата рота се оттегля, като заобикаля площада по ул. „Словацки“ и стига до извисяващата се над града мина „Катовице“, която все още е в ръцете на въстаническите сили от подразделението на лейт. Франчишек Кручек. Заедно с тях войниците на кап. Тулак се изтеглят към Мисловице и Сосновец²⁴.

5. Градският театър, Пазарният площад

Още във вечерните часове на 3 септември на покрива на театъра се появява тежка картечница, обслужвана най-вероятно от няколко полски войници. Самата сграда по-рано вече е била заета от бойци на въстаническите сили. Кому е принадлежала картечницата и по чия инициатива е била качена на покрива на театъра, днес е невъзможно да се установи. Години по-късно, през 1971 г., Ян Болеслав Вархолик, по онова време младши лейтенант от запаса, предполагаемо мобилизиран в 73-ти пехотен полк, признава, че той е дал заповедта²⁵. Достоверността на твърденията му обаче поражда сериозни съмнения.

При все това обаче имаме основания да смятаме, че тъкмо огънят, идващ от тази тежка картечница в сутрешните часове на 4 септември, е блокирал пътя на войниците на кап. Тулак към катовицкия пазарен площад. Може би имаме случай на *friendly fire*, братоубийствена стрелба по собствените войски? В атмосферата на всеобщото нервно напрежение в първите дни на септември това е било напълно възможно. Ако действително мл. лейт. Вархолик е бил отговорен за воденето на

огън от тази точка, то следва да обясним удивително дългото му мълчание именно с този факт.

Около обяд на 4 септември влизащите в града войници от 239-а дивизия се срещат на катовицкия пазарен площад с придвижващите се от Хожув и Велновец части на *Grenzschutz*, които, след като по-рано са завзели Хожув, имат задачата да сломят съпротивата на въстаническите сили в квартал „Батори“ и на ул. „Гливицка“. И тук не минава без помощта на 37 мм оръдия. Когато пристигналите части преминават в марш през катовицкия площад и прилежащите му улици, заобиколени от акламиращи тъпни катовичани и обикновени зяпачи, изведнъж проехтяват изстрели от прозорците и покривите на близките сгради. Немските войници нахлуват в сградите, от които са произведени изстрелите, като избиват вратите на заключените жилища и претърсват таванските помещения. Опасяват се обаче да се качват на покривите – вдигнатите за проверка каски веднага биват надупчени от въстаническите куршуми. Едва след пристигането на полицейски отряди от Битом, по-подготвени за водене на боеве в градски условия, въстаниците са изтласкани от своите укрепления. Заловените вероятно са разстреляни на място – до днес не ни е известен нито един спомен на някой от полските участници в тези сражения²⁶.

6. Паркът „Кошчушко“ и Парашутната кула

Първите сблъсъци тук избухват, когато бойците от въстаническите сили, укрили се сред дърветата в парка и в набързо изкопаните окопи, откриват стрелба по придвижващите се по ул. „Кошчушко“ към центъра на града отряди на 239-а дивизия от колоната на полк. Хьокер. Немските войници се втурват към крайпътните канавки и отвърщат с огън, докато най-накрая заедно с бойците от *Freikorps* се разпръсват на бегом из парка в търсене на въстаниците. Най-малко един от тях е взет в плен, мнозина – според немските донесения – се сливат с многобройните зяпачи, излезли на тъпни да посрещнат подразделенията на Нойлинг. В парка остава само една точка, откъдето защитниците продължават съпротивата – местната Парашутна кула.

Това е паметно място, символ на катовицкия Септември 1939 в пълния смисъл на думата. Може би и поради самия факт, че е трудно да се каже нещо определено за неговите защитници. Много сведения сочат, че това са били скаути, които е възможно да са били придружавани от някой въстаник или войник, въпреки че е трудно да се твърди с положителност. Най-вероятно евентуалните защитници са били подготвени за сблъсък с проникващите откъм Бринув бойци на *Freikorps*, без да си дават сметка, че скоро ще се озоват пред главното направление на удара на почти цялата 239-а пехотна дивизия. Ето защо в мига, в който откриват огън по група висши немски офицери (сред които генералите Бранд и Нойлинг), заели място на Хълма на Беата, откъдето наблюдават марша на немските колони към центъра на града, тяхната съдба вече е предreshена. Кулата веднага е взета под картечен обстрел, а 37 мм оръдие, поставено бързо от противотанковия отряд на 239-а дивизия, с няколко залпа ликвидира точката на съпротива, намираща се на платформата на кулата. Един от първите снаряди попада в носещото въже на функциониращия

там асансьор; кабината на асансьора рухва долу, което означава, че напускането на кулата, която така неочаквано се превръща в смъртоносен капан, може да стане или по стълбите, намиращи се под картечен обстрел, или по елементите на фермовата конструкция. Какво е станало с телата на защитниците, може да бъде предмет на повече или по-малко основателни предположения. Налице са и сведения, че по време на обстрела (даже малко преди оръдието да открие огън) неколцина от защитниците успяват да избягат – с асансьора, по стълбите или просто спускайки се по елементите на фермовата конструкция. Показателен е фактът, че свидетелите, които няколко дни след тези събития се изкачват на кулата, откриват, макар и деформирани и почернели от експлозията, фрагменти от конструкцията, както и множество картечни гилзи, но при това никакви следи от кръв. Следователно оръдейните изстрели може би не са засегнали никого от защитниците – може би те просто не са били вече там? Цялата сцена вероятно е продължила не повече от петнадесет минути или най-много половин час²⁷⁾.

Още по-озадачаваща е своеобразната „кариера“, която този епизод прави вече след 1945 г. Както изглежда, всичко сочи, че творец на легендата, свързана с т.нар. защита на Парашутната кула, е не някой друг, а писателят Кажимеж Голба, който през 1947 г. публикува своя роман *Wieża Spadochronowa. Opowiadanie z 1939 r.* („Парашутната кула. Разказ от 1939 г.“ – б. пр.), пресъздавайки героичния образ на събитията от онези години²⁸⁾. Въпреки недвусмисленото литературно подзаглавие (отпаднало впрочем в следващите издания на книгата) след известно време *Парашутната кула* заживява самостоятелен живот, което донякъде също е резултат от липсата на изследвания по въпроса за боевете за Катовице през септември 1939 г. (и респективно от липсата на съответни публикации). Безусловно, литературната виртуозност на Голба също изиграва своята роля; просто е невъзможно книгата му да бъде отмината с равнодушие. Самият автор на въпроса за връзката между литературната му визия и действителността избягва определения и еднозначен отговор, но съзнателно влага в творбата си документален подтекст²⁹⁾.

Тъй или иначе и до днес ни се налага да преодоляваме последиците от подобна смесица от недомлъвки и неосведоменост по въпроса³⁰⁾.

7. Църквата „Св. св. Петър и Павел“ на ул. „Миколовска“

В близост до църквата се стига до престрелка между войниците от 239-а дивизия и подразделение на въстаническите сили, вероятно сформирано по-рано от известния въстанически деец Франчишек Файге. След кратка размяна на огън въстаниците се оттеглят. Самият Файге с положителност не е бил сред тях; след като научава за оттеглянето на полските сили от града, той най-вероятно преживява нервен срив и тръгва към дома си, където чака безучастно развоя на събитията (около обяд е изведен оттам от бойците на *Freikorps*, а след това разстрелян на катовицкия пазарен площад). От църковната кула категорично не е водена стрелба – появилите се по-късно слухове за разположено там картечно гнездо очевидно са плод на съчинителство от страна на жадните за сензации нацистки журналисти. Други източ-

нищи, чиято достоверност е невъзможно да бъде установена, съобщават също, че боеве са се водили и около сградата на полицията на Шльонското воеводство на ул. „Килински“ и дори край недовършената още сграда на Шльонския музей³¹⁾.

8. Евангелистко-униатската църква на ул. „Варшавска“

На църковната кула е бил разположен пост на въстаническите сили, оборудван най-вероятно с картечница. Заповедта за оттегляне по всяка вероятност не е стигнала дотам, така че въстаниците, виждайки преминаващите по ул. „Варшавска“ части на Вермахта, без да се колебаят, откриват огън. Сред немските войници избухва паника, която командирите трудно успяват да овладеят. Църковната кула, откъдето идват изстрелите, е обсипана с картечен огън, не след дълго към него се присъединяват и противотанкови оръдия. Въстаническият огън замлъква; в резултат на обстрела сериозно е пострадала църковната кула³²⁾.

Заслужава да отбележим, че огневата точка е разположена там без особено уважение към култовото място, което може да се обясни с предвоенната неприязън между воеводските власти и евангелистко-униатската църква, не без основание възприемана от първите като еманация на немското³³⁾.

9. Жилищната сграда на ъгъла на ул. „Миколовска“ и ул. „Барбара“

Точно на това място, бележещо по онова време границата на града, Йежи Пелц-Пястовски локализира прочутата, станала легендарна вече сцена, в която девойка, криеща пистолет в букет цветя, застрелва немски офицер³⁴⁾. Това е само едно от съществуващите места – в този контекст се говори обикновено за катовицкия пазарен площад. Епизодът се запечатва в съзнанието на хората благодарение на споменатия вече роман на К. Голба, където е описан с изключително майсторство. Досега обаче не сме попадали на нито един източник, който дори косвено да потвърждава подобен акт. Ето защо, вземайки под внимание целия контекст на събитията в Катовице и начина, по който те биват отразени в архивните документи и в пресата, следва да отнесем споменатия епизод към областта на литературната фикция.

10. Сградата на днешния Общобразователен лицей „Мария Кюри-Склодовска“

В сградата се е намирал военен пост, съставен от малко отделение под командването на неидентифициран ефрейтор с фамилия Хринчук или Хинчук. Разполагайки с картечница, войниците от този пост са обстрелвали навлизащите по улиците „Миколовска“ и „Матейко“ подразделения на Вермахта, граничната охрана и бойците на Ебингхаус. Трудно е да се каже с какъв успех – едно е сигурно, а то е, че след битката, която се е водила и във вътрешността на сградите, разположени на ул. „Варшавска“, са били взети в плен дванадесет полски войници. Ефрейтор Хринчук (или Хинчук) най-вероятно загива³⁵⁾.

11. Жилищните сгради на ул. „Мариакца“ и сградата на бившия „Хотел Европейски“

В нощта на 4 срещу 5 септември щабът на 239-а пехотна дивизия е разквартируван в тогавашния „Хотел Европейски“ на ул. „Мариакца“. Веднага след падането

на мрака, в осветените помещения, заети от щабните офицери на ген. Нойлинг, влитат куршуми. Изстрелите идват от покрива и прозорците на отсрещната сграда. Немските офицери се втурват към прозорците на своите стаи – завързва се кратко сражение на разстояние, равно на ширината на улицата, по време на което шефът на дивизионния щаб полк. Бруно Ортнер лично свалил от покрива с изстрел единия от нападателите. Останалите, без да чакат пристигането на военните и полицейските части, вдигнати по тревога от изстрелите, се оттеглят, изчезвайки в нощния мрак³⁶⁾.

За интензивността на септемврийските боеве в Катовице в известна степен може да свидетелства списъкът със загубите, понесени от германците в деня на влизането им в града – 4 септември. Трудно е да се каже дали са били големи, или малки. Трябва да се има предвид, че те по никакъв начин не могат да бъдат съпоставяни със загубите на полската страна – тук повечето убити са станали жертва на екзекуции, изпълнявани на място³⁷⁾. И така, 68-и полк на граничната стража признава в доклад за трима убити и четирима ранени, 239-а дивизия – за шест (в други източници – за девет) убити и двадесет (в други източници – 22) ранени, а организацията на Ебингхаус – съответно за шестима убити и двама ранени³⁸⁾. Не изглежда тези данни да са били съзнателно занижени – с това са се занимавали в статиите си нацистките публицисти или репортери от рода на споменатия вече Георг Бартош. Най-вероятно те въобще не са ползвали военната документация; след края на кампанията тя е отправена във военните архиви.

От друга страна, трудно е да се направи подобна точна равностетка на загубите, понесени от защитниците; всъщност е трудно да се отделят падналите в бой от жертвите на по-късните екзекуции, често приемащи формата на саморазправа. В закритото дело от 2005 г. са посочени „около 150 човека“; а сред оскъдните сведения в немските архиви фигурират 89 анонимни жертви. Имайки предвид хаоса, характерен за първите месеци на войната и окупацията, първите данни изглеждат по-близо до истината³⁹⁾.

При все това констатацията, че боевете в Катовице не са достигнали размаха, пресъздаден в повестта на К. Голба и в произведенията на по-късните му последователи, нито пък че са нанесли на настъпващите сили загуби, сравними с тези при редовните фронтови действия, не хвърля ни най-малка сянка върху паметта на защитниците на града от онези години, а само разкрива тяхната саможертва в най-дълбоки човешки измерения.

Превод: Юлиан Божков

БЕЛЕЖКИ

1. Katowice we wrześniu '39, opr. G. Bębnik, Katowice 2006.
2. Bębnik, G.(2012). Wrzesień 1939 r. w Katowicach. Katowice.

3. Вж. по-подр.: Hrebenda, Sz. (2009). Atlas fortyfikacji województwa śląskiego. Piekary Śląskie, *passim*.
4. Цит по: Rechowicz, H. (1971). Sejm Śląski 1922 – 1939, wyd. 2, Katowice, s. 195.
5. Cygański, M. (1966). Zawsze przeciwko Polsce. Kariera polityczna Otto Ulitza. Warszawa, s. 167.
6. Dok. nr 15: Czerwiec 17, Katowice – Ze sprawozdania Wydziału Społeczno-Politycznego Urzędu Wojewódzkiego Śląskiego ze stanu bezpieczeństwa za miesiąc maj, [в:] Na Górnym Śląsku przed wybuchem wojny. Wybór tekstów źródłowych z 1939 r., red. E. Długajczyk, T. Fałęcki, Katowice 1999, s. 145.
7. Вж. Бембник, G. (2007). Formacje nieregularne w obronie województwa śląskiego we wrześniu 1939 roku, [в:] „Po ziemi naszej rozešłem harcerzy...” Z dziejów harcerstwa polskiego na Górnym Śląsku, red. K. Heska-Kwaśniewicz, Katowice, s. 52 – 70.
8. Вж. по-подр.: Przemsza-Zieliński, J.(1999). Śląski front '39. Obrona Śląska i Zagłębia Dąbrowskiego we wrześniu 1939 roku, Sosnowiec, *passim*.
9. Вж. Бембник, Wrzesień 1939 r. w Katowicach..., s. 68 – 70.
10. Пак там, s. 70 – 72.
11. Dok. nr 2: 1939 wrzesień 1 – 13, [b.m.] – Dziennik bojowy 3. Oddziału Straży Granicznej (fragment), [w:] G. Бембник, Wrzesień 1939 r. w Katowicach..., s. 178 – 179.
12. Бембник, G. (2014). Sokoły kapitana Ebbinghaus. Sonderformation Ebbinghaus w działaniach wojennych na Górnym Śląsku w 1939 r., Katowice-Kraków, s. 388 – 395.
13. Überall mit Blumen und Liebesgaben überschüttet, „Ostdeutsche Morgenpost”, 14 IX 1939.
14. Бембник, G. (2010). Reakcje ludności cywilnej województwa śląskiego na wkroczenie wojsk niemieckich we wrześniu 1939 roku – próba analizy [в:] Ślązacy w oczach własnych i obcych, red. A. Barciak, Katowice-Zabrze, s. 174 – 213.
15. Dok. nr 26: 1939 listopad 27, Rymanów – Relacja gefrajtra Wernera Haucke, dotycząca walk z powstańcami w województwie śląskim, [в:] G. Бембник, Wrzesień 1939 r. w Katowicach..., s. 236 – 237.
16. Вж. В. Lubosz, Obrona Katowic „Przemiany” 1956, nr 1; idem, Cienie wieży spadochronowej, Katowice 1996, s. 8-12. Последната позиция, както това прилежно е отбелязано на първите ѝ страници, „в юбилейната година на 75-ата годишнина на ZHP (Związek Harcerstwa Polskiego – Съюз на полските скаути – б. пр.) в Шльонск е отличена със специалната награда на катовицкия воевода Еугениуш Чишак“. Ibidem, s. 5.
17. Móraski, K. (1974). Katowiccy harcerze. Z dziejów harcerstwa śląskiego 1918 – 1945. Warszawa, s. 72 – 84. Журналистът Георг Бартош е автор на книгата *OS wird frei! Tatsachenbericht aus den August- und Septembertagen 1939*, издадена за първи път през 1939 г. в Берлин, която дори на фона на пропагандните пости-

- жения на III райх е ярко открояващо се явление. Само година по-късно книгата му претърпява три издания.
18. Zawilski, A. (2009). Bitwy polskiego września. Kraków, s. 133. Поради фактичката липса на полски изследвания творбата на Бартош дълги години е била използвана от полските автори като исторически извор.
 19. Dok. nr 27: 1939 listopad 27, Rymanów – Relacja gefrajtra Gustava Grögera, dotycząca wejścia do Katowic, [в:] G. Bębник, Wrzesień 1939 r. w Katowicach..., s. 238 – 239.
 20. Bębник, Wrzesień 1939 r. w Katowicach..., s. 101 – 102.
 21. Dok. nr 19: 1939 listopad 11, Zarzecze – Relacja dowódcy 6. kompanii 327. pułku piechoty, kapitana Teubego [?], dotycząca działań bojowych w województwie śląskim, [в:] G. Bębник, Wrzesień 1939 r. w Katowicach..., s. 223; Dok. nr 34: [b.d. i m.] – Relacja dowódcy 5. kompanii 327. pułku piechoty, kapitana Wolffa, dotycząca działań bojowych w województwie śląskim, [в:] Пак там, s. 250 – 251.
 22. Bębник, Wrzesień 1939 r. w Katowicach..., s. 99-100, 106-107.
 23. Вж. Die Katakomben von Kattowitz, „Der Oberschlesische Wanderer“, 22. IX. 1939. Целият текст създава впечатлението – най-евфемистично казано, че е плод на буйната фантазия на нацисткия журналист.
 24. Bębник, Wrzesień 1939 r. w Katowicach..., s. 97-99.
 25. Вж. Dok. nr 76: 1971 grudzień 14, Katowice – Protokół przesłuchania świadka Jana Bolesława Warcholika, ur. 1 stycznia 1912 r. w Krakowie, przez prokuratora Zygmunta Brzyckiego (fragment), [в:] G. Bębник, Wrzesień 1939 r. w Katowicach..., s. 334 – 336. Също така: K. Tomala, Jan Warcholik, „Poglądy” 1978, nr 17. Също така: Racki, H. (1973). Śląski wrzesień, wyd. 2 rozszerzone. Warszawa, s. 394 – 398.
 26. Bębник, Wrzesień 1939 r. w Katowicach..., s. 108 – 109.
 27. Вж. по-подр.: Пак там, s. 114 – 121.
 28. Gołba, K. (1947). Wieża spadochronowa. Opowiadanie z 1939 r. Poznań.
 29. Вж. Konieczny, A. (1984). J. Pelc-Piastowski, Wisła ruszyła o świcie. Katowice, s. 287.
 30. Като пример може да посочим един може би краен, но добре илюстриращ проблема случай. Това са спомените на някой си Йежи Коза, по онова време, както се предполага, момче на около дванадесет години, публикувани от Кристина Хеска-Квашневич в катовицкото списание *Poglądy* („Поглонди“ – „Гледища“ – б. *np.*). Според неговия разказ Катовице бил превзет от редовни немски части още на 2 (sic!) септември, а Парашутната кула се отбранявала от 3 до 4 септември, т.е. най-малко едно денонощие. Нейните защитници били доведени на катовицкия пазарен площад и едва там били разстреляни (от войници от редовните подразделения), като преди това им прочели и превели присъдата. Вж. K. Heska-Kwaśniewicz, Dokument Września 1939 roku, „Poglądy” 1979, nr 17, s. 7. Това, което е трудно да се обясни, е, че този раз-

каз – след като от него са били изрязани най-противоречивите фрагменти (но без тази намеса да е отбелязана съгласно приетия в подобни случаи начин) – е бил препечатан в издаден в 1984 г. сборник със спомени. Вж. Śląsk chciał być polski: wspomnienia młodzieży śląskiej z lat okupacji hitlerowskiej 1939 – 1945, zebranie, wybór i opracowanie M. Mitera-Dobrowolska przy współpracy K. Heskier-Kwaśniewicz, Katowice 1984, s. 51 – 52.

31. Bębник, Wrzesień 1939 r. w Katowicach..., s. 109.
32. Пак там, s. 83, 109.
33. Вж. по-подр.: Szturc, J. (2003). Tymczasowa Rada Kościelna Ewangelickiego Kościoła Unijnego na Górnym Śląsku (1937 – 1939). Katowice.
34. Pelc-Piastowski, J. (1994). Obrona Katowic i harcerska służba [в:] Wizerunki śląskiego harcerstwa w latach wojny i okupacji. Katowice-Opole-Cieszyn, s. 33.
35. Bębник, Wrzesień 1939 r. w Katowicach..., s. 105.
36. Dok. nr 42: 1940 [b. d. i m.] – Opracowanie dotyczące szlaku bojowego 239. ID w latach 1939/1940, autorstwa szefa dywizyjnej komórki wywiadu, kapitana Voglera (fragment), [в:] G. Bębник, op. cit., s. 271.
37. Bębник, op. cit., s. 126 – 156.
38. Пак там, s. 122 – 125.
39. Пак там, s. 154 – 155.

THE FIGHT FOR KATOWICE IN SEPTEMBER 1939. BETWEEN THE LEGEND AND THE REALITY

Abstract. The city of Katowice, which in the Second Republic of Poland was the capital of the Silesian Voivodeship, in the first days of the Second World War became the area of events that until recently were the subject of great controversy. The battles waged both in the city itself and in its surroundings, their intensity and participants, and finally the executions, have only recently been more fully exposed with the help of archival materials, both Polish and German.

Keywords: 1939; Poland; Katowice; Upper Silesia; Second World War; victims; executions

✉ **Dr. Hab. Grzegorz Bębник**
Institute of National Remembrance
Branch in Katowice
102, Józefowska St.
40-145 Katowice, Poland
E-mail: grzegorz.bebnik@ipn.gov.pl

Translated from Polish to Bulgarian: Yulian Bojkov